

Nijolė ČEPIENĖ

DVIBALSIO *ui* KILMĖ SKOLINIUOSE IŠ VOKIEČIŲ KALBOS

Lietuvių kalbos skoliniuose iš vokiečių kalbos vietoj šaknies *u* kai kuriuose žodžiuose yra *ui*. Šie žodžiai su *ui* užrašyti jau nuo XVII a. Rytų Prūsijos lietuvių žodynuose bei vartojami dabartinėse vakarinėse lietuvių tarmėse.

Tyrinėtojai diftongo *ui* atsiradimą laikė neaiškiu arba abejojo garso *i* įsiterpimu. K. Būgai¹ buvo neaiškus *ui* skolinys *rūikis* "sijonas". Jis aiškino, kad žemaičiai gavę šį žodį iš vokiečių per kuršius. Kuršių kalboje turėjęs būti **rukis*, o lietuvių *rūikis* atsiradęs, įterpus *i*. J. Otrębskis² dvejojo dėl *ui* skolinys *rūimas* "erdvė, laisvas laukas". Iš kur kilo *ruimas* ir jo vediniai, abejojo ir K. Alminauskis³. Jis manė, kad *ruimas* galėjo atsirasti dėl veiksmažodžio *ruimuoti* "padaryti vietos", kilusio iš Prūsijos vokiečių *raime* "t.p.", įtakos, arba garsas *i* yra įsiterpęs lietuvių kalboje. E. Fraenkeli⁴ aiškino, kad *ui* žodyje *luituoti* "kanklėmis groti" yra atsiradęs dėl garsų imitacijos ar liaudies etimologijos, priderinus prie lietuvių *luituoti* "(su moliu) užglaistyti, užtepti".

Šio straipsnio tikslas pabandyti paaiškinti, kodėl skoliniuose iš vokiečių kalbos šalia formų su *ū* šaknyje yra ir formos su *ui*.

Be skolinio *rūimas* reikšmė "dideli, puošnūs namai", vartojamo vakarinėse, o reikšmė "gyvenamasis namas" – rytinėse lietuvių tarmėse⁵, yra tos pačios šaknies žodis ir su *ui*: *rūimas* (*ruūimas*) "erdvi laisva vieta; patalpa, kambarys", užrašytas Rytų Prūsijos lietuvių raštuose nuo XVII a. bei vartojamas vakarinėse tarmėse (Prk, Mrj, Trg, Lkč, Snt, Ktč). Rytų Prūsijos vokiečių žemaičių kalboje randame formų su *ū* ir *uə* [*ui*], kurios turbūt ir pateko į lietuvių kalbą, plg. Rytų Prūsijos vokiečių *rūme*⁶ "plynas laukas" ir *rūəm*⁷

¹ Būgai K. Rinkiniai raštai. V., 1958–1959. T. 1. P. 302. T. 2. P. 304.

² Otrębskis J. Gramatyka języka litewskiego. Warszawa, 1958. T. 1. S. 178.

³ Alminauskis K. Die Germanismen des Litauischen. Teil 1: Die deutschen Lehnwörter im Litauischen /toliau – Alm / K., /1934/. S. 113.

⁴ Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Göttingen, 1962. Bd. 1. S. 389.

⁵ Plg. *rūmai* "dideli, puošnūs namai", randamą raštuose (Bb² Mr 15, 16, S. Dauk.), vartojamą tarmėse bei bendrinėje kalboje. Sutrumpinimai kaip didžiajame Lietuvių kalbos žodyne.

⁶ Mitzka W. Ostpreussisches Niederdeutsch nördlich vom Ermland /toliau – Mitzka 1919/ //Deutsche Dialektgeographie. Heft 6. Marburg, 1919. §48.

⁷ Natta O. Mundart und Siedlung im nordöstlichen Ostpreußen /toliau – Natta/. Königsberg und Berlin, 1937. §42.

"patalpa, erdvė, vieta", naujosios nyderlandų *ruim*⁸ "patalpa, laisva vieta".

Lietuvių kalboje pastebėta dar tos pačios šaknies veiksmazodžių su *ū* bei *ui*, plg. *rūmyti* "daryti vietos" J, *prarūmyti* "padaryti vietos" Pšl, Grž, Kri, *surūmyti* "sutalpinti" Pš, Krp, *prarūminti* "padaryti vietos" Grž ir *išruimyti* "padaryti vietos" BB1 Mak 10, 32, *ruim(ú)oti* "t.p." Q, K, N, J, *atruim(ú)oti* "atituštinti, atlaisvinti" R II 37, K I 113, N, LC 1887, 15, *išruim(ú)oti* "padaryti vietos, atituštinti; išvalyti" R II 287, MŽ II 383, N, K, K. Donel., Prk. Jų pamatas tikriausiai yra v.v.ž. *rumen*⁹ "palikti vietą, išeiti", *ruimen*¹⁰.

Greta formų *rūlis*¹¹, *rulys* "volas", paplitusių šiaurinėse ir vakarinėse tarmėse, vartojamos taip pat formos su *ui*: *ruĩlis* (*rũilis*) "velenas, volas žemei lyginti" Y1, Ms, Akm, Brs, Lž, Žg, Krp. Net iš tos pačios vietos (Ylakių) yra užrašytas žodis su *u* ir *ui*. Dėl kilmės plg. Pr. vok. *rul* "ratukas, velenas, ritė, (skalbinių) brūžkos, mogliai" (Alm (PrW)), v.v.ž. *rulle* "ratukas, velenas, rulonas (popieriaus)" (Mnd. W. III 526). Be formos *bũlius* "veislinis jautis", nuo XVI a. Rytų Prūsijos lietuvių raštuose ir tarmėse vartojama ir forma *buĩlis* /K/, S. Dauk., M. Valanč., Mit. I 51, Kel. 1881, 198, Grg. Šie žodžiai yra pasiskolinti iš Pr. vok. *Bull*, *Boll* "t.p." (Fr 94), *bol* "t.p." (Mitzka 1919, 125), plg. v.v.ž. *bulle* "t.p."

Formos su *ui* greičiausiai nėra atsiradusios lietuvių kalboje, bet taip buvo tariamos vokiečių. A. Lasch (Lasch 43), nagrinėjusi vidurinę vokiečių žemaičių kalbą raštijos paminkluose, teigė, kad XVI a. po ilgos pertraukos saksų žemėje kai kurių autorių darbuose vėl pasirodė *ui*. Brandenburgo tarmėje buvo *ū*, *ue* garsai, kurie galėtų būti paaiškinami anot W. Mitzkos¹² nyderlandų kalbos įtaka. Dabartinėje olandų kalboje yra *ui*, frizų kalboje *uə*, *oə* garsai¹³. Kaip žinoma, Rytų Prūsijoje apsigyveno nyderlandai¹⁴.

Didžioji dalis Rytų Prūsijos vokiečių kalbėjo vokiečių žemaičių kalba. Rytų Prūsijos rytinėje dalyje vokiečių kalbos *ū* prieš nosinius, sklandžiuosius priebalsius ir *w* uždaramame skiemenyje buvo diftongizuojamas į *uə*¹⁵. Raštuose *ə* galėjo būti ir nerašomas. Šis vokiečių *uə* galėjo būti tariamas kaip [ui]. Vidurinėje vokiečių žemaičių kalboje *uə* ir *ui* nesiskyrė¹⁶. Todėl, kaip lietuvių žodžiai *ruĩmas* (*rũimas*), *ruĩmyti*, kuriems rastos pamatinės vokiečių kalbos formos su *uə* /ui/, taip ir žodžiai *ruĩlis* (*rũilis*), *buĩlis* su *ui* galėjo būti pasisko-

⁸ Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin, 1957. S. 587.

⁹ Schiller K., Lübben A. Mittelniederdeutsches Wörterbuch /toliau — Mnd. W./. Bd 3. Bremen, 1875. S. 528.

¹⁰ Lasch A. Mittelniederdeutsche Grammatik /toliau — Lasch/. Halle (Saale), 1914. §46.

¹¹ *Rũlis* ir *ruĩlis* vartojami dar kitomis reikšmėmis, žr. LKŽ XI 911–912, 945–946.

¹² Mitzka W. Deutsche Mundarten. Heidelberg, 1943. S. 65.

¹³ Кузьменко Ю. К. Фонологическая эволюция германских языков. Ленинград, 1991. С. 92, 96.

¹⁴ Ziesemer W. Die ostpreussischen Mundarten. Breslau, 1924. S. 102, 108, 117; Mitzka W. Deutsche Mundarten. S. 72–73.

¹⁵ Natau, §3, 40, 42, 50.

¹⁶ Lasch, §22.

linti iš Rytų Prūsijos vokiečių tarmių, turinčių po *u* prieš nosinį ar sklandųjį priebalsį įtarpą *ə* [i].

Tačiau lietuvių skoliniuose randame įterptą *i* po *u* ne tik prieš sklandžiuosius ar nosinius, bet ir prieš kitus priebalsius, antai: be *mūžė* "skysta košė, miltų sriuba; kankolienė" N, KŽ, Prk, Šlu, *mūžė* R II 84, yra ir forma *muižė* "t.p.", užrašyta Rytų Prūsijos lietuvių raštuose nuo XVII a. bei vartojama tarmėse (Prk, Rg). Kaip matome, iš tos pačios vietos (Priekulė) užrašytas žodis su *u* ir *ui*. Šių skolinių pamatas yra Pr. vok. *mūs* "kisielius, tyrė, miltų sriuba" (Fr II 80), plg. vidurinės, naujosios nyderlandų *moes* (Kluge 494). Be formos *šliuzė* "šliuzas" Q 451, turima taip pat formos *šliūžė* "t.p." C, Q, R II 311, MŽ II 416, N, K, KŽ, *šliūžės*, pl. Klp, Prk, kurios yra kilusios iš Prūsijos vokiečių *šlūse* "t.p."

Kai kuriuose skoliniuose vokiečių *ū* pakeičiamas tik dvibalsiu *ui*, pvz.: *luitas* "kanklės" NdŽ, *luituoti* "kanklėmis groti" NdŽ, FrnW. Dėl šių žodžių kilmės plg. v.v.ž. *lute* "liutnė (tokios kanklės)" (Mnd. W. II 754). Tikriausiai neteisus E. Fraenkeli, *ui* atsiradimą žodyje *luituoti* "kanklėmis groti" siejamas su garsų imitacija ar liaudies etimologija, priderinus prie lietuvių *luituoti* "(su moliu) užglaistyti, užtepti". Skolinys *ruikis* (*ruikis*), paplitęs žemaičių tarmėse reiškė "pakulinis sijonas (ppr. trumpokas, su klostėmis)" Kv, Žr, Sg, Šv, Žv, Šlu, "storas pakulinis audeklas" D. Pošk., J, Up, Vdk, tikriausiai kilo iš Rytų Prūsijos vokiečių žemaičių *roək* "sijonas" (Mitzka 1919, 123), plg. v.v.ž. *rock* "viršutinis apdaras" (Mnd. W.), n.v.a. *Rock* "sijonas, švarkas". Kažin ar neklydo K. Būga, aiškindamas, kad *ruikis* pasiskolintas iš kuršių **rukis*, lietuvių kalboje įterpus *i*. Galbūt ne tik prieš nosinius ir sklandžiuosius, bet ir prieš kitus priebalsius po *u* įsiterpdavo garsas *i*. Be to, Rytų Prūsijos vokiečių žemaičių *u* uždaramė skiemenyje buvo tariamas kaip *u* arba *o*. Paprastai tariamas *u* prieš *nd*, *nt*, *ŋ*, *k* (< *kk*); prieš *l* taip pat dažniausiai *u*. Garsai *o*, *ō* galėjo būti diftongizuojami į *oə* [oɪ]¹⁷. Tas pats žmogus galėjęs tarti tiek monoftongą, tiek diftongą. Miestiečiai dėl vokiečių aukštačių kalbos įtakos tardavę paprastai monoftongą. Ypač lengvai įsiterpdavo *ə*[i] vienskiemeniuose, priebalsiu besibaigiančiuose žodžiuose. XIX a. rašyboje nebuvo ženklų *oə*. Bet neaišku, ar polinkis diftongizuoti yra vėlesnis, kaip leidžia spėti garso nevienodas tarimas, ar ankstesni rašytojai nežymėjo diakritinio ženklo. Rytų Prūsijos vokiečių tarmėse vietoj *oə* galėjo būti tariamas *uo* [ui].

Iš XVI a. raštų žinomas lietuvių kalboje skolinys *stuirė* "laivo vairs" BB Jok L 3, 4, kurio pamatas yra v.v.ž. *stūr*, *sture* "t.p." (Mnd. W. IV 452). Rytų Prūsijos kai kurių vokiečių tarmių žodžiuose prieš *r* atvirame skiemenyje po *ū* atsirasdavo individualiai pereinamasis garsas *ə*. Palyginkime Rytų Prūsijos vokiečių žemaičių žodžius: *brūrari* "alaus darykla" (Natau 23), *būrər* "valstietis" (Mitzka 1919, 133). Todėl lietuvių *stuirė* galėtų būti kilęs iš vokiečių tarminės formos su *uo* šaknyje.

Taigi minėtuose skoliniuose dvibalsis *ui* atsirado ne dėl vienokio ar kitokio lietuvių kalbos poveikio; jis buvo tariamas Rytų Prūsijos vokiečių, iš kurių tarmių tie žodžiai pateko į lietuvių kalbą.

¹⁷ Mitzka 1919, §28, 33, 45, 52, 195; Natau, §3, 15, 27, 40, 47.

HERKUNFT DES DIPHTONGS *ui* IN DEN LEHNWÖRTERN AUS DEM DEUTSCHEN

Zusammenfassung

In der litauischen Sprache gibt es deutsche Lehnwörter mit *u* und *ui* in der Wurzel, z. B.: *mūžė, mūžė* und *mužė, mužė* "Mus, dünner Brei, Mehlsuppe", *rūmas, rūmai* "großes schmuckes Haus, Palast" und *rūimas (ruīmas)* "geräumiger, freier Platz; Raum, Zimmer", *rūmyti* und *rūimyti* "räumen", *rūlis* und *ruilis* "Rolle, Walze", *būlis* und *builis* "Bulle".

Die Formen mit *u* und *ui* findet man in den litauischen Schriften vom XVII. Jh., die in ehemaligem Ostpreußen verfaßt wurden. Die gegenwärtigen westlichen Mundarten haben auch die Lehnwörter mit *ui*. Sogar im demselben Wohnort kommen die beiden Varianten vor, z. B.: *mūžė, mužė* (Priekulė), *rūlis, ruilis* (Ylakiai).

Manche Lehnwörter haben nur *ui* in der Wurzel: *luītas* "Laute", *luituoti* "auf der Laute spielen", *stuirė* "Steuer (des Schiffes)".

Die Sprachforscher (K. Būga, K. Alminauskis, J. Otrębskis) hielten die Entstehung des Lautes *i* für unklar oder überhaupt zweifelten an seine Einschiebung. Aber nach der Erforschung der deutschen Grundwörter wurde erschlossen, daß manche deutsche Mundarten Ostpreußens auch *ū* und *uə* [*ui*] in der Wurzel hatten. Im Ostgebiet war *ū* vor Nasalen, Liquiden und vor *w* in geschlossener Silbe zu *ūə* diphtongiert worden. Vor *r* in offener Silbe nach *ū* könnte auch als Übergangslaut *ə* [ɤ] in manchen Mundarten erscheinen.

Der unechte Diphtong stellte sich auch nach *o*, deshalb litauisches Lehnwort *rūkis (ruikis)* "Rock" könnte aus dem Niederpreussischen *rodk* stammen.

Man kann also behaupten, daß *ui* in den deutschen Mundarten Ostpreußens, aber nicht in der litauischen Sprache entstanden ist.